

The Greek Review of Social Research

Vol 143 (2014)

143 B'

Mapping civil society in contemporary Greece: Problems and perspectives

Αλέξανδρος Αφουξενίδης, Μαρία Γαρδίκη

doi: [10.12681/grsr.1010](https://doi.org/10.12681/grsr.1010)

Copyright © 2015, Αλέξανδρος Αφουξενίδης, Μαρία Γαρδίκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Αφουξενίδης Α., & Γαρδίκη Μ. (2015). Mapping civil society in contemporary Greece: Problems and perspectives. *The Greek Review of Social Research*, 143, 33–53. <https://doi.org/10.12681/grsr.1010>

Αλέξανδρος Αφουξενίδης*, *Μαρία Γαροδίκη***

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο κείμενο παρουσιάζονται ορισμένα από τα ευρήματα μιας πολυετούς προσπάθειας καταγραφής των φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Στην παρουσίαση διαχωρίζονται οι φορείς ανάλογα με τη θεματολογία των δράσεων τους, ενώ εξετάζονται ξεχωριστά οι ΜΚΟ από τους υπόλοιπους φορείς. Αναγνωρίζοντας ότι η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» ή, όπως ορισμένες φορές αποκαλείται, του «τρίτου τομέα», είναι αρκετά αμφισβητήσιμη, το κείμενο στοχεύει στην εμπειρική συστηματοποίηση και κωδικοποίηση του χώρου αφήνοντας ανοικτό το πεδίο για περαιτέρω μελέτη.

Λέξεις κλειδιά: εθελοντικοί φορείς, κοινωνία πολιτών, ΜΚΟ, τρίτος τομέας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν αποτελεί έκπληξη ότι η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» παραμένει διφορούμενη. Η χρήση της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα φορέων, συλλογικοτήτων και θεσμών, καθώς επίσης και ιδεών που σχετίζονται με την νοηματοδότηση της δημοκρατίας, τη δημόσια

---

*Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

**Πτυχιούχος Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.

Σημείωση: Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ). Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

σφαίρα, τον πλουραλισμό, την ατομική ελευθερία και την κοινωνική αλληλεγγύη. Ο λεγόμενος «τρίτος τομέας» και η εθελοντική δραστηριότητα αντιπροσωπεύουν ένα πολύ ενδιαφέρον, σχεδόν μοναδικό, πεδίο διερεύνησης θεμάτων που αφορούν την οικονομία, την πολιτική, την κουλτούρα και τις πολιτισμικές πρακτικές.

Τα παραπάνω αναδεικνύουν ένα σύνθετο τοπίο. Δεκάδες μελέτες και θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν βοηθήσει στην αποσαφήνιση ορισμένων πλευρών της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συσχέτισή της με το κράτος και τη δημόσια σφαίρα, και με τη συνεισφορά που μπορεί να έχει στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο (Keane, 1988· Kaviraj and Khilnani, 2001· Anheier, 2004· Glasius, Lewis and Seckinelgin, 2004). Αρχετά ζητήματα, όμως, παραμένουν ανοικτά και σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τα εξής:

- Ο τρίτος τομέας αποτελείται από πολλές και διαφορετικές οργανώσεις και φορείς που συχνά *δεν επικοινωνούν* αναμεταξύ τους, με αποτέλεσμα οι προσπάθειες και οι δράσεις τους να έχουν μειωμένο αντίκτυπο στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.
- Οι βασικές συνιστώσες που καθορίζουν το χώρο δεν είναι αρκετά σαφείς. Ζητήματα, όπως μέγεθος, δομή, συγκρότηση και οικονομική υποστήριξη, παραμένουν σχετικά *αδιερεύνητα* σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.
- Δεν υπάρχουν *συστηματοποιημένες πληροφορίες* για το χώρο, έτσι ώστε να μπορούμε να εξαγάγουμε συγκριτικά συμπεράσματα σε σχέση με θέματα που αφορούν την εμβέλεια των φορέων και τις επιπτώσεις των δράσεών τους.
- Δεν υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες που να σχετίζονται με συγκεκριμένα προβλήματα της κοινωνίας πολιτών όπως, για παράδειγμα, πιθανά *εμπόδια* που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή δράση τους και στην επίτευξη των στόχων τους. Συνεπώς, είναι πολύ δύσκολο έως σχεδόν αδύνατο να μιλήσουμε για πιθανές ενέργειες και πολιτικές που θα οδηγούσαν στην εξάλειψη τέτοιων προβλημάτων.

Το παρόν κείμενο φυσικά δεν απαντά σε όλα τα παραπάνω. Αυτό που παρουσιάζεται εδώ αφορά στη συστηματική καταγραφή των διαφορετικών μορφών της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα με σκοπό τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης βάσης δεδομένων, η οποία θα είναι προσβάσιμη στους ενδιαφερόμενους ερευνητές για άντληση αξιόπιστων στοιχείων αναφορικά με το σύνθετο χώρο των

φορέων της κοινωνίας πολιτών. Επίσης, η βάση συμπεριλαμβάνει τη χαρτογραφική αποτύπωση των φορέων σε εθνική κλίμακα. Σε γενικές γραμμές, η κεντρική ιδέα του εγχειρήματος αφορά στο ότι για να μπορούμε να διερευνήσουμε περαιτέρω σε βάθος τον «τρίτο τομέα», θα πρέπει να έχουμε αρκετά εμπειρικά δεδομένα έτσι ώστε να γνωρίζουμε λεπτομερέστερα το πεδίο αναφοράς. Συνοπτικά, κατεγράφησαν σχεδόν 6.500 φορείς και οργανώσεις στις οποίες συμπεριλαμβάνονται περίπου 260 ΜΚΟ.¹ Στη συνέχεια του κειμένου παρουσιάζονται σύντομα ορισμένα από τα ευρήματα και συζητιούνται οι βασικές παράμετροι της ερευνητικής εργασίας.

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Είναι αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί εννοιολογική σαφήνεια σε ό,τι αφορά το χώρο της «κοινωνίας πολιτών». Όπως και σε αρκετές άλλες έννοιες της πολιτικής κοινωνιολογίας (για παράδειγμα, πολιτική ανισότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, παγκοσμιοποίηση, κ.λπ.), ο «τρίτος τομέας» αποτελείται από πολλαπλά αφηγήματα, νοηματοδοτήσεις και ορισμούς. Σε αρκετές περιπτώσεις, μελετητές του θέματος κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι λόγω της πολυμορφίας και πολυπλοκότητας του χώρου, δεν μπορούμε –και δεν είναι απαραίτητο– να τον περιγράψουμε με σαφή προσδιοριστικά κριτήρια (Dekker, 2004).

Ο χώρος αποτελείται, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω, από φορείς όπως ΜΚΟ, εθελοντικά δίκτυα, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και σωματεία, φορείς αλληλεγγύης, συλλόγους που ασχολούνται με διάφορα τοπικά θέματα, θρησκευτικές οργανώσεις, πολιτισμικούς φορείς, φιλανθρωπικά ιδρύματα, φορείς διεθνούς βοήθειας, κ.λπ. (Σωτηρόπουλος, 2004· Αφουξενίδης, 2006). Επίσης, πέρα από αυτές τις οργανωσιακές μορφές υπάρχουν και μορφές που σχετίζονται περισσότερο με αυτόνομες συλλογικές δράσεις πολιτών, με τα κοινωνικά κινήματα και τις κινήσεις πολιτών σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Να σημειώσουμε σε

---

1. Να σημειώσουμε εδώ ότι η ανάπτυξη της βάσης δεδομένων αποτελεί τμήμα των μη-χρηματοδοτούμενων ερευνών του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών μετά από σχετική απόφαση του ΔΣ του ιδρύματος. Επίσης, ορισμένα από τα δεδομένα της έρευνας και ειδικότερα αυτά που σχετίζονται με τον χώρο των ΜΚΟ, χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ΘΑΛΗΣ 2012-2015 (ENGO-Evaluation of Greek NGOs) με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον Καθηγητή Αστέρη Χουλιάρη, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

αυτό το σημείο ότι στην έρευνα αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται συλλογικές μορφές δραστηριοποίησης που έχουν ως στόχο το κέρδος, όπως είναι οι συνεταιρισμοί, οι κοινωνικές επιχειρήσεις, ή γενικότερα οι επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας. Συνεπώς, ο βασικός άξονας που νοηματοδοτεί την «κοινωνία πολιτών» είναι ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας των φορέων. Αυτό το σημείο αποτέλεσε την κεντρική επιλογή αναφορικά με το ποιοι φορείς και συλλογικότητες συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα.

Οι πολλοί και διαφορετικοί φορείς που εμφανίζονται στην έρευνα παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία δεν είναι άμεσα αντιληπτά. Για παράδειγμα, αρκετοί φορείς είναι θεσμικά διακριτοί από το κράτος και τις εκάστοτε κυβερνήσεις παρόλο που συχνά συνεργάζονται με κρατικούς φορείς. Επίσης, οι περισσότεροι φορείς αυτοδιοικούνται και ταυτόχρονα ενσωματώνουν τη λογική της εθελούσιας προσφοράς, τουλάχιστον ως ένα βαθμό. Από την άλλη πλευρά, οι φορείς εμφανίζουν αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης, τις νομικές μορφές που έχουν και τη σχέση τους με την αγορά και τον ιδιωτικό τομέα (Συρακούλης και Αφουξενίδης, 2008· Garton, 2009). Κατά την γνώμη μας, τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας που παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα, καταδεικνύουν δύο βασικές κατηγορίες που συγκροτούν την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα:

- Η πρώτη κατηγορία σχετίζεται με φορείς και ιδρύματα που μοιράζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε, αλλά έχουν ως βασικό κοινό στοιχείο την *μη κερδοσκοπική δράση*. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι ΜΚΟ, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, κ.λπ. Συνεπώς σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται φορείς που έχουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδοτούμενης δραστηριοποίησης και νομικά κατοχυρωμένη υπόσταση.
- Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία σχετίζεται με δράσεις πολιτών όπως είναι, για παράδειγμα, τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, οι εθελοντικές δράσεις μικρής κλίμακας σε επίπεδο γειτονιάς και οι ομάδες πολιτών που σχετίζονται με την κινηματική δραστηριοποίηση. Τα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν αυτή την κατηγορία από την προηγούμενη είναι: η συνήθως μη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα, η νομική σύσταση, ο τοπικός χα-

ρακτήρας των φορέων, η συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό και ορισμένες φορές η ad hoc δραστηριοποίηση.

Ωστόσο, η ομαδοποίηση προκαλεί μια σειρά από νέα ερωτήματα. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι δύο βασικές κατηγορίες δεν διαφοροποιούνται αρκετά μεταξύ τους. Για παράδειγμα, κάποιοι μη κερδοσκοπικοί φορείς μπορεί να προσεγγίζουν περισσότερο τον τρόπο δραστηριοποίησης των κινημάτων. Επίσης, πολλά εθελοντικά δίκτυα αλληλεγγύης μπορεί να εμφανίζουν αρκετά οργανωτικά χαρακτηριστικά που βρίσκουμε σε φορείς όπως είναι οι ΜΚΟ. Ορισμένες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις μπορεί να αντλούν επιπλέον χρηματοδότηση μέσω πωλήσεων προϊόντων ή υπηρεσιών. Επίσης, κοινωνικά κινήματα μπορεί, ενδεχομένως, να μεταμορφωθούν σε ομάδες πίεσης ή και πολιτικά λόμπι. Τέλος, φορείς, όπως οι ΜΚΟ, μπορεί να εξαρτώνται σχεδόν αποκλειστικά από το κράτος ή να έχουν ως βασική πηγή χρηματοδότησης τον ιδιωτικό τομέα, με αποτέλεσμα σταδιακά να αποτελούν εκπροσώπους των πολιτικών των φορέων που τις χρηματοδοτούν κι όχι ανεξάρτητους οργανισμούς. Κάτι ανάλογο μπορεί να ισχύει για τις κινηματικές δράσεις οι οποίες μπορεί να βρίσκονται κοντύτερα σε πολιτικά κόμματα ή και να εξαρτώνται από αυτά.

Τα παραπάνω θέματα περιπλέκουν το τοπίο αναφορικά με το ζήτημα της αποσαφήνισης του όρου «κοινωνία πολιτών». Σε πρακτικό επίπεδο οι φορείς της κοινωνίας πολιτών έχουν συσχετισθεί, από πολλούς αναλυτές, με διάφορα θέματα όπως είναι ο εθελοντισμός, η ανάπτυξη, η οικολογία, η φτώχεια, οι κοινωνικές διακρίσεις, η τοπική ανάπτυξη και διακυβέρνηση, κ.λπ. (Jackson, 2010· Diamond, 2010). Σε θεωρητικό επίπεδο, οι φιλελεύθερες και οι ριζοσπαστικές οπτικές έχουν διαμορφώσει ένα πολύ πλούσιο μωσαϊκό τεκμηριωμένων προσεγγίσεων σχετικά με τις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών στο σύγχρονο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (Chambers and Kymlicka, 2002· Αφουξενίδης και Αλέξάκης, 2010). Μια γενική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε σε αυτό το σημείο αφορά σε ορισμένες αντιλήψεις που προκύπτουν από το θεωρητικό και εμπειρικό τοπίο. Για παράδειγμα, μερικοί συγγραφείς ανέπτυξαν κατά το παρελθόν (μετά το 1990) αρκετά φιλόδοξα ερμηνευτικά σχήματα σε σχέση με τις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα όσον αφορά τη διασύνδεση της έννοιας με το δημοκρατικό πολίτευμα σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο (Kaldor, 2003· Μουζέλης και Παγου-

λάτος, 2003). Αυτό μπορούμε να πούμε ότι ισχύει τόσο για τις φιλελεύθερες όσο και για τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις, με τη διαφορά ότι οι πρώτες βλέπουν με επιφύλαξη το ρόλο του κράτους, ενώ, αντίστοιχα, οι δεύτερες επιφυλάσσονται για το ρόλο των ιδιωτών και της αγοράς. Σε κάθε περίπτωση, η κυρίαρχη λογική πολλών αναλύσεων και προσεγγίσεων υπέκρυψε στη θεωρητική αντίληψη ότι η κοινωνία πολιτών μπορεί και πρέπει να αποτελεί μια δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού. Συνεπώς, οι διάφορες μορφές που παίρνει η κοινωνία πολιτών θα πρέπει να ενσωματώνουν δημοκρατικές λογικές και πρακτικές. Όσο ισχυρότερη είναι η λειτουργία της κοινωνίας πολιτών, τόσο περισσότερο διαχέονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο οι δημιουργικές και δημοκρατικές πρακτικές, εμβαθύνοντας τα πολιτεύματα στη πράξη.

Όμως, συχνά, η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιήθηκε σε πολλές από τις παραπάνω αναλύσεις δεν βασίστηκε σε εκτεταμένες εμπειρικές μελέτες του φαινομένου αλλά σε θεωρητικές ερμηνείες. Σε αντίθεση, τα τελευταία χρόνια η έννοια της κοινωνίας πολιτών αντιμετωπίζεται αρκετά προσεκτικότερα στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό λόγο, ιδιαίτερα σε σχέση με το πώς ορίζεται αλλά και τι έχει πρακτικά καταφέρει (McDuie-Ra, 2009). Οι κριτικές θεωρήσεις πολλαπλασιάστηκαν (Mercer, 2002· Hodgson, 2004· Maglaras, 2013), ιδιαίτερα αναφορικά με τη θεωρητική συγκρότηση του όρου αλλά και τα ζητήματα που σχετίζονται με μια σειρά από θεσμικές αδυναμίες που, ενδεχομένως, να περιορίζουν τις δυνατότητες και τις ικανότητες των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Σε γενικές γραμμές, η αντίληψη ότι η δραστηριοποίηση της κοινωνίας πολιτών οδηγεί σε διεύρυνση των δημοκρατικών αντιλήψεων και τρόπων λειτουργίας του πολιτεύματος έχει υποχωρήσει (Howell and Pearce, 2002). Επίσης, η αντίληψη ότι οι φορείς της κοινωνίας πολιτών βρίσκονται σε καλύτερη ή πιο προνομαχική θέση να αντιμετωπίσουν τα μεγάλα ζητήματα της φτώχειας, της ανισότητας, της ανεργίας και του περιβάλλοντος, αμφισβητείται έντονα πλέον, μιας και η πολύχρονη δράση των φορέων και των κοινωνικών κινήματων δεν έχει οδηγήσει σε μακροχρόνιες ή και ριζικές αλλαγές των τρόπων λειτουργίας των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων.

Όπως και στη διεθνή βιβλιογραφία, τα παραπάνω θέματα αποτέλεσαν τους βασικούς θεωρητικούς και ερμηνευτικούς προσανατολισμούς στην Ελλάδα ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Η ποικιλομορφία των φορέων έχει παρουσιασθεί από αρκετούς μελε-

τητές αναφορικά με θέματα όπως είναι η δραστηριοποίηση για το περιβάλλον (Close, 1999· Μποτετζάγιας, 2003) και τις κοινωνικές υπηρεσίες (Polyzoidis, 2009). Επιπλέον, αρκετές αναλύσεις εστίασαν στην θεωρητική και εμπειρική συσχέτιση της κοινωνίας πολιτών με το έθνος-κράτος (Pagoulatos and Kastritis, 2013· Τραγάκη, 2014), το πολιτικό σύστημα (Μαυρογορδάτος, 2001· Χουλιάρας, 2002· Μακρυδημήτρης, 2003· Ηυλιάρης, 2014) και τα κόμματα (Ανθόπουλος, 2003). Επίσης, η ελληνική βιβλιογραφία ανέδειξε ειδικότερα θέματα που αφορούν τη συγκρότηση και οργάνωση της κοινωνίας πολιτών, όπως είναι για παράδειγμα η επιρροή της παγκοσμιοποίησης στις ΜΚΟ (Σκλιάς, 1998· Σκλιάς, 2002· Σκλιάς και Χουλιάρας, 2002· Σημίτη, 2002· Σημίτη, 2008), η ιστορική διάσταση των φορέων στην Ελλάδα (Καραγιάννης, 2008), η συσχέτιση ορισμένων φορέων με τα μέσα ενημέρωσης (Frangonikoloropoulos, 2014) και η αποτύπωση και διερεύνηση μεταναστευτικών κοινοτήτων (Παπαδόπουλος και Φρατσέα, 2014). Σχετικά πρόσφατα, ορισμένοι ερευνητές έστρεψαν το βλέμμα τους στον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στους φορείς της κοινωνίας πολιτών και στις πιθανές αναδιατάξεις του χώρου συνολικότερα (Σημίτη, 2014· Σωτηρόπουλος, 2014· Sotiropoulos, 2014). Σε γενικές γραμμές, η αρκετά πλούσια και γόνιμη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει τα βασικά ρεύματα της διεθνούς θεματολογίας και ειδικότερα της δυτικο-ευρωπαϊκής σκέψης. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι οι βασικές παραδοχές και υποθέσεις εργασίας της διεθνούς βιβλιογραφίας σε σχέση με το ρόλο της κοινωνίας πολιτών στο σύγχρονο φιλελεύθερο πολίτευμα, αποτέλεσαν και αποτελούν τμήμα του εγχώριου αφηγήματος για το θέμα αυτό. Ταυτόχρονα, όμως, αφομοιώθηκαν οι αβεβαιότητες των διεθνών ερμηνευτικών σχημάτων ειδικότερα σε ό,τι αφορά: πρώτον, τη συνεισφορά στη δημοκρατία των φορέων της κοινωνίας πολιτών και δεύτερον, τις ασάφειες που σχετίζονται με το δισεπίλυτο ζήτημα της συστηματικής χαρτογράφησης των φορέων αυτών που μας απασχολούν στο παρόν κείμενο.

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε με περισσότερη σαφήνεια ορισμένους από τους παραπάνω προβληματισμούς, χρειάζεται να αναγνωρίσουμε το πεδίο αναφοράς, δηλαδή την κλίμακα και την έκταση των φορέων που απαρτίζουν την κοινωνία πολιτών. Δεδομένης

της ρευστότητας του χώρου και των περιορισμένων πηγών άντλησης δεδομένων, κατά τη διάρκεια της πολυετούς έρευνας, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από καταγραφές δημοσίων υπηρεσιών, διαδικτυακές καταγραφές, παλιότερα μητρώα και κατάλογοι ορισμένων υπουργείων, καθώς και στοιχεία από σχετικές μελέτες που έχουν κατά καιρούς εκπονηθεί αναφορικά με αυτό το θέμα.² Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν αλληλεπικαλύψεις καθώς οι ίδιοι φορείς εμφανίζονταν ταυτόχρονα σε διάφορους καταλόγους. Επίσης υπήρχαν φορείς που στη πορεία εξαφανίστηκαν ή άλλαξαν όνομα ή και βασικό πεδίο δραστηριοτήτων. Αρκετά συχνά εμφανίζονταν φορείς που δεν σχετίζονται άμεσα με την κοινωνία πολιτών, όπως πανεπιστημιακά ερευνητικά ιδρύματα ή ορισμένοι φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, κ.λπ. Η διαδικασία αποδελτίωσης του σύνθετου αυτού τοπίου χρειάστηκε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μιας και αρχικά εμφανίζονταν πάνω από 40 χιλιάδες φορείς.³ Επίσης, πολλά από τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω έπρεπε να ελεγχθούν ξανά, τουλάχιστον αναφορικά με το αν δραστηριοποιούνται ακόμη. Η αποδελτίωση των ΜΚΟ αποτέλεσε μια σχετικά ευκολότερη διαδικασία, μιας και οι φορείς αυτοί δεν αποτελούν παραπάνω από το 5% του συνόλου. Το επόμενο στάδιο της έρευνας ήταν να αποτυπωθούν

---

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι διερευνήθηκαν τα ακόλουθα μητρώα/κατάλογοι: Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (ΥΠΕΞ), Υπουργείο Υγείας, Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων). Επιπλέον, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από διάφορες διαδικτυακές πηγές και μπλογκς καθώς και από ξεχωριστές μεμονωμένες ιστοσελίδες ΜΚΟ και φορέων της ευρύτερης κοινωνίας πολιτών. Ενσωματώθηκε στο σύνολό του το ενημερωμένο – μέχρι το 2012 – ευρετήριο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών για τις περιβαλλοντικές και οικολογικές ΜΚΟ. Αρκετά παλιότερες ερευνητικές προσπάθειες για την καταμέτρηση των φορέων επίσης αξιοποιήθηκαν, όπως οι έρευνες των Στασινοπούλου (1997) και Παναγιωτίδου (1999), ειδικότερα για να εξετασθεί η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε.

3. Σε διεθνές επίπεδο έχουν γίνει αρκετές παρόμοιες προσπάθειες καταγραφής και χαρτογράφησης των φορέων της κοινωνίας πολιτών μέσα από τις οποίες αναδεικνύονται παλλαπλά μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα (Fowler, 2002). Ορισμένες πρόσφατες έρευνες αφορούν την χαρτογράφηση σε τοπικό/εθνικό επίπεδο ορισμένων εξειδικευμένων φορέων και ΜΚΟ (βλ., για παράδειγμα, Muhumuz, 2009· European Commission, 2012· Corella and Noon, 2013). Σε γενικές γραμμές η λογική των ερευνών αυτών αφορά στην αποτύπωση του πεδίου όπως αυτό εμφανίζεται στην πράξη – δηλαδή χωρίς να γίνονται, όσο είναι δυνατόν, αξιολογικές κρίσεις για το ποιοι φορείς θα συμπεριληφθούν και σε ποιες κατηγορίες δραστηριότητας θα πρέπει να καταταχθούν.

γεωγραφικά⁴ οι φορείς, έτσι ώστε να μπορούμε να αναγνωρίσουμε πιθανές διακυμάνσεις σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, αλλά και για να μπορούμε να παρατηρήσουμε τυχόν μελλοντικές μεταβολές και αυξομειώσεις του αριθμού τους.

Η παρουσίαση έχει ως αφετηρία τις ΜΚΟ.⁵ Η έρευνα κατέγραψε συνολικά 263 ΜΚΟ, από τις οποίες οι 201 είναι ενεργές (έχουν αναλάβει δηλαδή μέσα στα δύο τελευταία έτη κάποια δράση). Καταγράφηκαν αρκετές ΜΚΟ, οι οποίες είτε παρέμεναν ανενεργές προσωρινά και βρίσκονταν υπό αναδιάρθρωση, είτε άλλες που ενδεχομένως βρίσκονταν στα πρόθυρα διάλυσης. Όλες τις οργανώσεις που εντοπίσαμε τις διαχωρίσαμε σε 12 κατηγορίες ανάλογα με τη θεματολογία των δράσεών τους, ώστε να δείξουμε σε ποια πεδία υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση. Στον Πίνακα 1 βλέπουμε το σύνολο των οργανώσεων, ενώ στον Πίνακα 2 περιέχονται μόνο οι ενεργές διαχωρισμένες σε κατηγορίες. Τα μεγαλύτερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι ΜΚΟ που ασχολούνται με το περιβάλλον και την αειφορία, την υγεία και την πρόνοια και, τη νεολαία και τη παιδική προστασία. Σε γενικές γραμμές, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι ΜΚΟ αποτελούν ένα σαφώς μικρότερο τμήμα του «τρίτου τομέα», ανεξάρτητα από την όποια διαχειριστική επάρκεια ή γενικότερη ικανότητα που ορισμένες έχουν στην ανάληψη δράσεων. Αυτό ισχύει και σε άλλες χώρες και δεν αποτελεί εγχώρια ιδιαιτερότητα.

---

4. Το σύνολο των φορέων αποτυπώθηκε ανά κατηγορία στο google maps. Συνεπώς, κατά βάση, έχουμε μια διττή βάση δεδομένων: μια σχεσιακή και μια χαρτογραφική.

5. Στα πλαίσια αυτού του κειμένου παρουσιάζουμε τις ΜΚΟ ξεχωριστά από τους υπόλοιπους φορείς θέλοντας να δείξουμε την αριθμητική πυκνότητα τους σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία πολιτών. Η επιλογή για το ποιοι φορείς συμπεριλαμβάνονται ως ΜΚΟ σε αυτή την κατηγορία έγινε με βασικό κριτήριο τον αυτοπροσδιορισμό των φορέων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Κατηγορίες ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΜΚΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΔΕΙΦΟΡΙΑ	46	17,5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	43	16,3%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	35	13,3%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	23	8,7%
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	22	8,4%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	22	8,4%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	18	6,8%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	17	6,5%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ- ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	11	4,2%
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	10	3,8%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	10	3,8%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	6	2,3%
ΣΥΝΟΛΟ	263	100,0%

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Κατηγορίες ενεργών ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΕΝΕΡΓΩΝ ΜΚΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΔΕΙΦΟΡΙΑ	38	18,9%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	34	16,9%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	31	15,4%
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	16	8,0%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	14	7,0%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	13	6,5%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	13	6,5%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	12	6,0%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ- ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	11	5,5%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	8	4,0%
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	6	3,0%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	5	2,5%
ΣΥΝΟΛΟ	201	100,0%

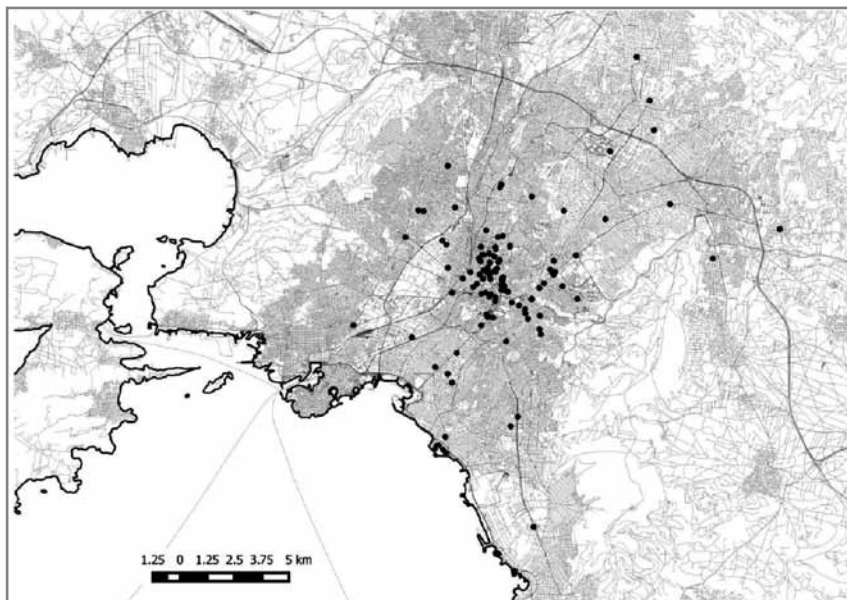
Σχετικά με τη γεωγραφική διασπορά των ΜΚΟ (Πίνακας 3), η πλειονότητα έχει επιλέξει ως έδρα της τη Στερεά Ελλάδα και ιδιαίτερα την Αττική. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στην παρακάτω Εικόνα 1, οι περισσότερες οργανώσεις έχουν εγκατασταθεί στην Αθήνα και κυρίως στο κέντρο της πόλης, όπου και παρατηρείται η μεγαλύτερη πυκνότητα. Το κέντρο είναι τόσο δημοφιλές λόγω της εγγύτητας που προσφέρει στις υπηρεσίες ή/και στα κυβερνητικά γραφεία και λόγω της εύκολης πρόσβασης που προσφέρει στους πολίτες. Πρέπει, όμως, να γίνει σαφές ότι η αυξημένη πυκνότητα που συναντάται στο κέντρο, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν σημαίνει απαραίτητα ένδειξη συνεργασίας, αλλά περισσότερο δείχνει τον κατακερματισμό ανάμεσα στις ΜΚΟ και ειδικότερα ανάμεσα σε ΜΚΟ με όμοιο πεδίο δράσης. Οι πιο ευκατάστατες περιοχές αποτελούν και αυτές δημοφιλείς υποψήφιες για την έδρα μιας οργάνωσης, όπως για παράδειγμα το Κολωνάκι. Αντίθετα, στις φτωχότερες περιοχές, όπως είναι τα δυτικά προάστια καταγράφηκαν ελάχιστες ΜΚΟ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Γεωγραφική διασπορά των ενεργών ΜΚΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	140	69,65%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	30	14,93%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	9	4,48%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	8	3,98%
ΚΡΗΤΗ	5	2,49%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	3	1,49%
ΗΠΕΙΡΟΣ	1	0,50%
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3	1,49%
ΘΡΑΚΗ	2	1,00%
ΣΥΝΟΛΟ	201	100,00%

ΕΙΚΟΝΑ 1

Χαρτογραφική αποτύπωση ΜΚΟ στην περιφέρεια Αθηνών

Στις διεθνείς οργανώσεις η εικόνα διαφέρει αναφορικά με τη θεματολογία. Η κατηγορία περιβάλλον και αειφορία είναι και εδώ στις πρώτες θέσεις, όμως οι άλλες κατηγορίες που ξεχωρίζουν είναι αυτές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρωπιστικής βοήθειας. Μέσα στις 40 διεθνείς ΜΚΟ που βρίσκονται στην Ελλάδα εμπεριέχονται κυρίως οι πιο ευρέως γνωστές ΜΚΟ, για παράδειγμα, οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα, η WWF, η Greenpeace και η Action Aid, οι οποίες ανήκουν σε αυτές τις 3 δημοφιλείς κατηγορίες. Όσον αφορά στη γεωγραφική διασπορά τους, η πυκνότητα στην Αθήνα είναι ακόμα πιο εμφανής σε αυτήν την περίπτωση, καθώς μόνο 4 βρίσκονται εκτός Αθήνας (Πίνακες 4 και 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Κατηγορίες διεθνών ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΜΚΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	10	25%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΕΙΦΟΡΙΑ	7	17,5%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	6	15%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	4	10%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	4	10%
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	3	7,5%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	2	5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	1	2,5%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	1	2,5%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	1	2,5%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ-ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	1	2,5%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	0	0,0%
ΣΥΝΟΛΟ	40	100,0%

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Γεωγραφική διασπορά των διεθνών ΜΚΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	36	90%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1	2,5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1	2,5%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	2	5%
ΣΥΝΟΛΟ	40	100%

Για να αποκτήσουμε μια σύντομη συγκριτική εικόνα, χρησιμοποιήσαμε στοιχεία της τράπεζας δεδομένων WANGO⁶ και συγκρίναμε την Ελλάδα με άλλες χώρες, με ανάλογο πληθυσμό (Πίνακας 6). Να επισημάνουμε ότι η WANGO δεν αποτελεί αξιόπιστη πηγή άντλησης δεδομένων αλλά τουλάχιστον μας δίνει μια εικόνα της δραστηριο-

6. <http://www.wango.org> [προσπελάστηκε στις 15/06/2014]

ποίησης των φορέων σε διάφορες χώρες. Σε γενικές γραμμές, ο αριθμός των ΜΚΟ είναι σαφέστερα μικρότερος από τη γενικότερη εικόνα της «κοινωνίας πολιτών» στις διάφορες χώρες. Η μόνη εξαίρεση είναι το Βέλγιο, στο οποίο εμφανίζεται ένας αρκετά υψηλότερος βαθμός συγκέντρωσης ΜΚΟ, που ενδεχομένως οφείλεται στην αμεσότητα της πρόσβασης στις ευρωπαϊκές υπηρεσίες και μηχανισμούς των Βρυξελλών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Πλήθος ΜΚΟ σε ευρωπαϊκές χώρες με παρόμοιο πληθυσμό

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	ΠΛΗΘΟΣ ΜΚΟ
ΒΕΛΓΙΟ	1273
ΤΣΕΧΙΑ	94
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	52
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	136
ΣΟΥΗΔΙΑ	112

Αν αντίθετα εξετάσουμε τις ευρωπαϊκές χώρες με το μεγαλύτερο πληθυσμό, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 7, το πλήθος των ΜΚΟ αυξάνεται με εξαίρεση την Ισπανία. Ιδιαιτερότητα εμφανίζει το Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς φαίνεται να έχει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό οργανώσεων. Αυτό όμως συμβαίνει και λόγω της διαφορετικής ταξινόμησης που ισχύει, εφόσον όλοι οι φορείς που δραστηριοποιούνται στο χώρο πρέπει να είναι εγγεγραμμένοι ως φιλανθρωπικά ιδρύματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πλήθος ΜΚΟ στις ευρωπαϊκές χώρες με το μεγαλύτερο πληθυσμό

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	ΠΛΗΘΟΣ ΜΚΟ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	613
ΓΑΛΛΙΑ	896
ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	4073
ΙΤΑΛΙΑ	450
ΙΣΠΑΝΙΑ	219

Αναζητώντας μια ευρύτερη συγκριτική ματιά μεταξύ διάφορων χωρών και περιοχών, κοιτάξαμε συνοπτικά τους δείκτες HDI (Human Development Index) και IHDI (Inequality Human Development Index)⁷ για τις παραπάνω τρεις ομάδες χωρών. Ο δείκτης IHDI, αναφέρεται στο επίπεδο ανισότητας που μπορεί να εμφανίζει μια χώρα. Το θεωρητικό και εμπειρικό ερώτημα που τίθεται εδώ αφορά στη συσχέτιση της πυκνότητας των φορέων του «τρίτου τομέα» με την κοινωνική και οικονομική ανισότητα. Σε γενικές γραμμές αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι *όσο λιγότερη ανισότητα υπάρχει, τόσο πιο καλά οργανωμένη είναι η κοινωνία πολιτών*. Βέβαια το θέμα αυτό αποτελεί ένα ολόκληρο ερευνητικό πεδίο από μόνο του και συνεπώς παραμένει ανοικτό για διερεύνηση, ιδιαίτερα σε διεθνές επίπεδο μιας και δεν υπάρχουν σχετικές αναλυτικές εργασίες που να θεμελιώνουν ή να αναιρούν την παρατήρησή μας.

Ωστόσο, οι ΜΚΟ είναι μόνο ένα μέρος της κοινωνίας πολιτών. Υπάρχει ένα αρκετά μεγαλύτερο πλήθος οργανώσεων με ποικίλα πεδία δράσης, το οποίο φαίνεται ότι είναι πολύ πιο προσιτό στους πολίτες αναφορικά με αυτόβουλες εθελοντικές δράσεις. Οι οργανώσεις που αποτελούν το βασικό πυρήνα του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, διακρίνονται σε 14 κύριες κατηγορίες, και ομαδοποιούνται σε 5 βασικούς χώρους δραστηριότητας.

Σχετικά με τον παραπάνω πρώτο διαχωρισμό, στον Πίνακα 8 βλέπουμε πως τα μεγαλύτερα ποσοστά αφορούν στη γενική κατηγορία «ομάδες-σύλλογοι-κοινότητες-γειτονιές» (22%). Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτουν πολλοί φορείς και συλλογικότητες που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης. Έπειτα η κατηγορία που αφορά σε «τέχνες-μουσεία-θέατρο-κινηματογράφο» εμφανίζεται αρκετά υψηλή (20%) και, τέλος, η κατηγορία που περιλαμβάνει τα ανθρωπια δικαιώματα και την κοινωνική αλληλεγγύη εμφανίζει ποσοστά της τάξης του 12%. Στη συνολική ομαδοποίηση (Πίνακας 9) τα ευρήματα επιβεβαιώνουν αυτό που φαίνεται να ισχύει από την πρώτη κατηγοριοποίηση. Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα συγκροτείται γύρω από δύο βασικές κατηγορίες: τους ανθρωπιστικούς και τους πολιτισμικούς φορείς.⁸

7. <http://hdr.undp.org/en/content/inequality-adjusted-human-development-index-ihdi> [προσπελάστηκε στις 20/06/2014]. Ευχαριστούμε θερμά τον συνάδελφο Γιώργο Κανδύλη για τη συνεισφορά του σε αυτό το στάδιο της έρευνας.

8. Η πυκνότητα των φορέων δεν πρέπει να συγχέεται με τα θέματα που αφορούν

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Κατηγορίες ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	753	12%
ΔΙΕΘΝΕΙΣ-ΑΝΑΠΤΥΞΗ	63	1%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ-ΕΡΕΥΝΑ	366	6%
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	387	6%
ΟΜΑΔΕΣ-ΣΥΛΛΟΓΟΙ-ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ-ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	1378	22%
ΠΑΙΔΙΑ-ΝΕΟΛΑΙΑ	119	2%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΕΙΦΟΡΙΑ	311	5%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	86	1%
ΣΠΟΡ	411	7%
ΤΕΧΝΕΣ-ΜΟΥΣΕΙΑ-ΘΕΑΤΡΟ-ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ	1245	20%
ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ-ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ	290	5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	406	7%
ΧΟΜΠΥ-ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ-ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ-ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	402	6%
ΣΥΝΟΛΟ	6217	100%

τον εθελοντισμό. Κατά τη διάρκεια της κρίσης εμφανίστηκαν πολλές τοπικές συλλογικές κοινωνικής αλληλεγγύης που αποτελούν, μέχρι σήμερα, περίπου το 10% του συνόλου των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Η παρούσα έρευνα καταγράφει τους φορείς κι όχι την ατομική εθελοντική δραστηριοποίηση. Για το ζήτημα του εθελοντισμού στην Ελλάδα, βλ. Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου (2007), Σωτηρόπουλος (2007), καθώς και την πρόσφατη ιδιαίτερα αναλυτική εμπειρική «Μελέτη για την Αποτύπωση της Τρέχουσας Κατάστασης του Εθελοντισμού στην Ελλάδα» (2012) που διεξήχθη για λογαριασμό της ΓΓΝΓ, στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Έτους Εθελοντισμού 2011.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Ομαδοποίηση ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2951	47%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2403	39%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	418	7%
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	387	6%
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ	58	1%
ΣΥΝΟΛΟ	6217	100%

Τέλος, ο παρακάτω Πίνακας μας δείχνει τη γεωγραφική κατανομή των φορέων. Οι αριθμοί σε παρένθεση υποδεικνύουν την πυκνότητα των φορέων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Περίπου το 50% των φορέων βρίσκεται και δραστηριοποιείται στις δύο αυτές πόλεις. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη «γεωγραφία» του χώρου είναι ότι αποτελεί *προτίστως* αστικό φαινόμενο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Γεωγραφική κατανομή φορέων ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	2670 (2364)	43%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1522 (615)	25%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	444	7%
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	353	6%
ΚΡΗΤΗ	337	5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	312	5%
ΘΡΑΚΗ	231	4%
ΗΠΕΙΡΟΣ	190	3%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	109	2%
ΣΥΝΟΛΟ	6168	100%

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το επόμενο στάδιο της ερευνητικής δραστηριότητας αφορά στην ολοκλήρωση της συσχετικής βάσης δεδομένων και στην περαιτέρω αποδελτίωση και ταυτοποίηση των φορέων που αποτελούν το μεγαλύτερο όγκο της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Η συστηματοποίηση των στοιχείων θα βοηθήσει την διερεύνηση σε βάθος αναφορικά με θέματα όπως:

- συνολικές δυνατότητες των φορέων (υποδομές, μέλη, εθελοντές),
- δημιουργία δικτύων και συνέργιες σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο,
- σχέσεις με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς,
- επιπτώσεις δράσεων σε τοπικό και εθνικό επίπεδο,
- εμπόδια και φραγμοί στη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών,
- η κοινωνία πολιτών μέσα από τα νέα τεχνολογικά μέσα και τα κοινωνικά δίκτυα όπως είναι, για παράδειγμα, το facebook.

Το ζήτημα που έχει μεγαλύτερο, ίσως, ενδιαφέρον αφορά στην αποσαφήνιση των πραγματικών δυνατοτήτων της κοινωνίας πολιτών (Afouxenidis, 2012). Τα στοιχεία μάς καθοδήγησαν στο να υποθέσουμε ότι ουσιαστικά υπάρχουν δύο βασικά πεδία συζήτησης και έρευνας: το πρώτο σχετίζεται με τη γενικότερη κοινωνική και πολιτική εικόνα που προσδιορίζει, επηρεάζει και καθορίζει την κοινωνία πολιτών. Με άλλα λόγια, αφορά στη μελέτη των επιπτώσεων των φορέων σε όλη την κοινωνία. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται θέματα πολιτικής συμμετοχής και τυχόν μετασχηματισμών πολιτικής κουλτούρας. Το δεύτερο ζήτημα, κατά τη γνώμη μας, αφορά στη διερεύνηση των επιπτώσεων που μπορεί να υπάρχουν σε μικρο-επίπεδο, τόσο με χωρικούς και γεωγραφικούς όρους, όσο και με όρους που άπτονται της προσωπικότητας των ατόμων. Δηλαδή πώς αποτιμώνται, για παράδειγμα, η συνεισφορά και η εθελοντική εργασία ή και η πληρωμένη εργασία σε μη κερδοσκοπικούς φορείς, από το προσωπικό και τα άτομα που λαμβάνουν ενεργά μέρος σε διάφορες δραστηριότητες. Μια τέτοια διερεύνηση σχετίζεται, επίσης, με τη φαντασιακή εικόνα που έχει καλλιεργηθεί τα τελευταία χρόνια, ότι η εθελοντική συνεισφορά έχει στενή σχέση με τον εκδημοκρατισμό ή με τη διεύρυνση του πλουραλισμού και του «συνεργατικού» πνεύματος. Συνεπώς, πέρα από ιδεαλιστικές απόψεις για το ρόλο της κοινωνίας πολιτών, αυτό που έχει σημασία στο παρόν στάδιο της έρευνας είναι η δομημένη και σε βάθος περαιτέρω επεξεργασία των στοιχείων.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε θερμά τους δύο ανώνυμους κριτές για τις εξαιρετικά χρήσιμες επισημάνσεις τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Ανθόπουλος Χ., 2003, «Πολιτικά κόμματα και ΜΚΟ», στο Τσάτσος Δ., Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 175-191.
- Αφουξενίδης Α., 2006, «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: Το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16, σ. 163-178.
- Αφουξενίδης Α., Αλεξάκης Μ., 2010, «Σημεία των καιρών: αναζητώντας την χαμένη κοινωνία των πολιτών στη μεταμοντέρνα εποχή», στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο: Εμπιστοσύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 209-236.
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ), 2012, «Μελέτη για την αποτύπωση της τρέχουσας κατάστασης του εθελοντισμού στην Ελλάδα», Αθήνα, ΓΓΝΓ, Κέδρος ΑΕ.
- Καργιάννης Γ., 2008, «Κοινωνία και πολιτική στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: Όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της πρωτεύουσας, 1949-1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 127 Γ', σ. 3-44.
- Μακροδημήτρης Α., 2003, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Μαυρογορδάτος Δ., 2001, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Μποτετζάγιας Ι., 2003, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: το ελληνικό πράσινο πείραμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σ. 69-105.
- Μουζέλης Ν., Παγουλάτος Γ., 2003, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σ. 5-29.
- Παναγιωτίδου, Ε., 1999, «Η κοινωνία των εθελοντών», *Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση*, σ. 66-72.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., Παπλιάκου Β., 2007, «Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ. και Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 219-267.
- Παπαδόπουλος Α., Φρατσέα Α. Μ., 2014, «Οι «άγνωστες» οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών: κοινότητες και οργανώσεις μεταναστών στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σ. 62-90.
- Σημίτη Μ., 2008, *Η κοινωνία πολιτών στην ευρωμεσογειακή εταιρική σχέση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας.
- Σημίτη Μ., 2002, «Κεντρικές και περιφερειακές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις: Η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη διεθνή κοινότητα», στο Σκλιάς Π. και Χουλιάρης Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 73-90.

- Σημίτη Μ., 2014, «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σ. 36-61.
- Σκλιάς Π., 1998, *Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Σκλιάς Π., Χουλιάρας Α., 2002, «Εισαγωγή: Η γεωγραφία των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Σκλιάς Π. και Χουλιάρας Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 13-28.
- Σκλιάς Π., 2002, «Η Διεθνής Πολιτική Οικονομία και ο Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στη Διεθνή Αναπτυξιακή Συνεργασία», στο Σκλιάς Π. και Χουλιάρας Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 29-72.
- Στασινοπούλου Ο., 1997, «Ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις: μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το Ερευνητικό Πρόγραμμα Volmed-Hellas», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Συρακούλης Κ., Αφουξενίδης Α. (επιμ.), 2008, *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας πολιτών: Ζητήματα management σε μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα, Προπομπός.
- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2007, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ. και Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 269-291.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2014, «Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σ. 11-35.
- Τραγάκη Α., 2014, «Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σ. 120-139.
- Χουλιάρας Α., 2002, «Αναζητώντας τη χρυσή τομή: Η πολιτικοποίηση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Σκλιάς Π. και Χουλιάρας Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 91-110.

Ξενογλώσση

- Afouxenidis A., 2012, «The role of civil society organizations and of informal networks in combating discrimination», in Balourdos D. and Mouriki A. (eds), *Combating discrimination in Greece*, Athens, National Centre for Social Research, pp. 169-180.
- Anheier H.K., 2004, *Civil society: Measurement, evaluation, policy*, London, Earthscan.
- Chambers S., Kymlicka W. (eds), 2002, *Alternative conceptions of civil society*, New Jersey, Princeton University Press.
- Close D.H., 1999, «Environmental movements and the emergence of civil society in Greece», *Australian Journal of Politics and History*, 45 (1), pp. 52-64.
- Corella B.S., Noon R.B., 2013, *Mapping study of Civil Society Organisations in Israel*, European Commission.
- Dekker P., 2004, «The Netherlands. From private initiatives to non-profit hybrids and back?», in Evers A. and Laville J. (eds), *The third sector in Europe*, London, Edward Elgar, pp. 144-166.

- Diamond J., 2010, «Challenging the status quo: the role and place of Third Sector organizations», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30 (1/2), pp. 8-16.
- European Commission, 2012, «Mappings and civil society assessments: A study of past, present and future trends», *EuropeAid Development and Cooperation Directorate-General*, Luxembourg, Publication Office of the European Union.
- Fowler A., 2002, «Mapping civil society: Facing problems of research bias and operational complexity», *Civics Panel on The Civil Society Index*.
- Frangonikolopoulos C., 2014, «Politics, the Media and NGOs: The Greek experience», in *Perspectives on European Politics and Society*, 15(4), pp. 606-619.
- Garton J., 2009, *The regulation of organised civil society*, Oxford and Portland, Hart Publishing.
- Glasius M., Lewis D., Seckinelgin H. (eds), 2004, *Exploring Civil Society. Political and cultural contexts*, New York, Routledge.
- Hodgson, L., 2004, «Manufactured civil society: counting the cost», *Critical Social Policy*, 24 (2), pp.139-164.
- Howell J., Pearce J., 2002, *Civil society and development. A critical exploration*, Colorado, Rienner.
- Huliaras A., 2014, «The dynamics of civil society in Greece: Creating civic engagement from the top», *The Jean Monnet Papers on Political Economy*, University of Peloponnese.
- Jackson, M., 2010, «Matching rhetoric with reality. The challenge for Third Sector involvement in local governance», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30 (1/2), pp. 17-31.
- Kaldor M., 2003, *Global civil society. An answer to War*, Cambridge, Polity Press.
- Kaviraj S., Khilnani S. (eds), 2001, *Civil society. History and possibilities*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Keane J. (ed.), 1988, *Civil society and the state*, London, Verso.
- Maglaras V., 2013, «Consent and submission: Aspects of Gramsci's theory on the political and civil society», *Sage Open*, pp. 1-8.
- McDuaie-Ra D., 2009, *Civil society, democratization and the search for human security: The politics of the environment, gender, and identity in Northeast India*, New York, Nova Science Publishers.
- Mercer C., 2002, «NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature», *Progress in Development Studies*, 2 (1), pp. 5-22.
- Muhumuza J., 2009, *Mapping of Civil Society Organizations (CSOs) involved in Conflict Prevention, Management and Resolution (CPMR) work in the Ugandan-side of the Karamoja Cluster*, CEWARN/IGAD, Addis Ababa.
- Pagoulatos G., Kastritis P., 2013, «Theorizing and Assessing Civil Society: A review of approaches», *The Jean Monnet Papers on Political Economy*, The University of the Peloponnese.
- Polyzoidis P., 2009, «Nonprofit Organizations and human services in Greece: The residual segment of a weak sector», *Voluntas*, 20, pp. 188-206.
- Sotiropoulos D., 2014, «Civil Society in Greece in the wake of the economic crisis», *Hellenic Foundation for European and Foreign Policy and Konrad Adenauer Stiftung*.

